

הסכמי קדם נישואין - מטרתם ודרך ניסוחם

נושא הסכמי קדם נישואין מעורר דיון בין רבנים מזה שנים¹. לאחרונה יצאו הרב דוד בן-זוון, הטוענת הרבנית רחל לבמור והרב אלישיב קנוהל בהצעה לנוסח הסכם²; נדון כאן במטרותיו, בשאלת הצורך בו ובדרכי ניסוחו.

א. הצגת הבעיה

התעניינותם של זוגות לפני נישואיהם בחתימה על הסכמים קשורה בראש ובראשונה בכך שבתי הדין הרבניים נזהרים מאד באכיפת גט. בין הפוסקים רווחת גישה הקובעת שבכל מקרה של ספק או מחלוקת - יש להימנע מלכוף גט:

אין לכוף שום אדם לגרש ולעשות מעשה, עד שנמצא ראיה ברורה; דהא אמרינן דגט מעושה בישראל שלא כדין - פסול, ואין להתיר אשת איש מספק. (תוס' כתובות ע, א ד"ה יציא) ויהיה איך שיהיה, כל היכא דאיכא למידק לחומרא ולקולא - פשיטא דלחומרא דייקנין, ואין כופין, דלא ליהוי גט מעושה ובניה ממזרים. (ספר "גבורת אנשים" לרבנו השי"ך, סי' מד) החתם סופר (ח"ג, אה"ע ח"א סי' קטז) נימק גישה זו בכך:

גט מעושה אפילו כדין... איננו כשר אלא מטעם דאמרו חז"ל... מסתמא ניחא ליה לקיים דברי חכמים... והיינו כשרור גם להמגרש שהעישוי כדין אליבא דכולי עלמא.

במצב שבו יש מחלוקת, המגרש אינו בטוח שעשה מצוה כשגירש; לפיכך, אפילו במצב שבו ברור לנו ש"קמי שמיא" גליא שכופים גט, עצם העובדה שיש מחלוקת בין הפוסקים מונעת את אכיפת הגט³. בתי הדין מיישמים גישה זו של הפוסקים בצורה עקבית. יש אומרים שלעתים חלקם אף מרחיקים לכת מעבר למה שחיוני על פי דרישות הפוסקים. כך, למשל, הרב ד"ר זרח ורהפטיג המנוח טוען⁴, שבכמה מקרים שבאו לפני בתי הדין, "הנימוקים לפסיקה על כפיית הגט הם כה

1. ראה: הרב י"ב זולטי, "בעניין תקנת עגונות", הפרדס שנה זו חוברת ז (אייר תשמ"ג, עמ' 6); הרב ש' דיכובסקי, "הסכמי ממון קדם-נישואין", תחומין כא עמ' 279; הרב ד"ר דוד מישלוב, "הסכמים קדם-נישואין", תחומין שם, עמ' 288; הרב א' קנוהל, "הכתובה והסכמי ממון בנישואין", תחומין שם, עמ' 324; פרופ' א' שוחטמן, "לתקנתם של הסכמי גירושין", שנתון המשפט העברי יח-יט, עמ' 455; הרב א"צ שיינפלד, "הסכמי ממון קדם-נישואין", תחומין כב עמ' 148.
2. נוסח ההסכם המוצע חובר על ידי הרב דוד בן-זוון, טו"ר רחל לבמור והרב אלישיב קנוהל, בהתייעצות עם כתב מאמר זה, כבי' השופט משה דרורי, פרופ' הרב דב פרימר ודיינים בבית הדין הרבני הגדול. קבוצת מלומדים מטעם "קולך" עיבדה וליטשה לאחרונה גרסה מסוימת של ההסכם, וגרסה זו מופצת על ידי הארגון האמור. כאן נציג את השיקולים שעל פיהם נכתב הנוסח המקורי של ההסכם.
3. לדעתם של ד"ר ורהפטיג (במאמרו "כפיית גט להלכה ולמעשה", בתוך קובץ מאמריו "מחקרים במשפט העברי", עמ' 152) ופרופ' זילברג (בספרו "המעמד האישי" עמ' 109), דבריו של החתם סופר הם דעת יחיד, ואינם משקפים את העמדה הרווחת בין הפוסקים האחרונים; אולם אין הם מבססים את טענתם אלא על דוגמאות מעטות מאד.
4. ורהפטיג, שם, עמ' 201.

ברורים, שרק יראת ההוראה למתן גט מעושה הכריעה להסתפק בחיוב מתן גט מבלי לכפותו על כך". ולביסוס טענתו הוא מצטט שורה של פסקי דין שבהם נדחתה תביעת אשה לאכיפת גירושין על בעלה, בגין עילות שונות.

בהרבה מקרים, אין ספק שבית הדין חש שפסיקתו אינה משרתת את הצדק ואינה מתיישבת עמו; אלא שבית הדין אינו מוצא אפשרות לפסוק בצורה שונה, מחמת הצורך להיזהר מיגט מעושה שלא כדין. נביא דוגמא מפסק דין של בית הדין בחיפה⁵. בית הדין עסק במקרה שבו היה ברור שקיימת הצדקה לאכיפת גט, הן מבחינה מוסרית-אינטואיטיבית והן מבחינה הלכתית-פורמאלית. תביעתה של האשה לגירושין התבססה על טיעונים בעלי משקל: הבעל נשפט למאסר בגין עבירות סמים והחזקת נשק, ומלבד זה טענה האשה שהוא עושה בה מעשים מגונים ומכה אותה. בית הדין קבע כי מאיסת האשה בבעל במקרה זה מבוססת היטב, בין היתר מכיוון שהשימוש של הבעל בסמים "מביא סכנה לאשתו". בית הדין מספר כי במשך שנתיים "ניסה לדבר על לבו (של הבעל - ד. ב.) ולשכנעו לתת גט פטורין על פי הסכם, אולם כל מאמצי השכנוע לא העלו דבר", כך שתקוותה היחידה של האשה היא פסק דין האוכף גירושין. מסקנת הפסק היא: "שורת הדין מחייבת אותנו לפסוק על כפיית גט"; ברם, ממשיך בית הדין ומסביר, כי "מאחר ובתי הדין בארץ מונעים את עצמם מלכפות את הבעל במתן גט פטורין בשל דברי בעל 'גבורות אנשים'⁶", הרי למעשה אין לכפותו, אלא לחייבו בלבד: "לאור כל האמור פוסק בית הדין ומחליט... שמחייבין את הבעל לתת גט פטורין". בית הדין מזהיר את הבעל כי אם לא יציית לפסק, ידונו ב"כפייה בדרך ברירה", היינו בהטלת חיוב מזונות, אבל לא בכפייה במאסר.

אין זה מקרה בודד. בתי הדין הרבניים נמנעים בדרך כלל מלכפות גט על בעל אלים; וזאת אפילו לאחר שהוכח שהבעל מפליא את מכותיו באשה, חובל ומתאכזר אליה במעשי רשע שונים; ואף אם מדובר באלימות עקבית ומתמידה⁷. **במצבים אלה, אין ספק שבית הדין הרבני מבין את הבעייתיות המוסרית החמורה ומזדהה עם המצוקה האנושית, ולפעמים הוא אף קובע שהאיש חייב לגרש; אלא שכאמור, אין הוא רואה אפשרות הלכתית לאכוף את הגט, מחשש "גט מעושה".**

ייאמר עוד, כי גם במקרים שבהם יש, לדעת בית הדין, לאכוף גט על הבעל, בית הדין מניח, לעתים, לבעל להתנות את מתן הגט בתנאים ולסכל בכך את ביצוע פסק הדין. בית הדין הרבני הגדול, בפסק דין שניתן לאחרונה⁸, דחה ערעור על החלטת בית הדין האזורי להימנע מלדון בדרישת אשה לחיוב בגט, שכן הדיון מיותר: גם אם מסקנת הדיון תהיה שיש לכפות גט - הבעל תמיד יוכל לסכל את פסק הדין באמצעות הצבת תנאים. בפסק הדין הודגש היטב, כי זכותו

5. פסק הדין פורסם כמאמר בדברי משפט כרך ב (ת"א תשנ"ו) עמ' קלה. ישבו בדין הרבנים א' אטלס, י' שחור וד' דומב. פסק הדין ניתן ללא תאריך, אך בתוך הנימוקים מוזכר, כי שנת כתיבתו היא תשנ"ה (1995).

6. צריך להיות: גבורת אנשים (לרבינו הש"ך).

7. ראה ד"ר מ' פרישטיק, "אלימות פיזית של בעלים כעילה לקבלת גט בהלכה היהודית ובשיפוט הרבני", דיני ישראל יז (תשנ"ג-תשנ"ד), עמ' צג-קטו.

8. תיק מספר 1-21-022290027. פסק הדין ניתן ביום י"ב באלול תשס"ד מפי הרב ח' איזירר, והצטרפו שני הדיינים האחרים בהרכב, הרב מ' טופיק והרב ש' בן-שמעון.

של הבעל להתנות תנאים קמה בין בנסיבות שבהן יש עליו חיוב לגרש ובין בנסיבות שבהן כופין אותו לגרש. בית הדין מסביר, "שההלכות שתקנו חז"ל של 'יוציא ויתן כתובה' לא שללו את הבעל מלהתנות תנאים", בית הדין מוסיף ומדגיש, כי הבעל רשאי תמיד להתנות את הסכמתו לתת גט גם "בתנאים שאין האשה חייבת בהם כלל גם לפי דין תורה", וכי דרישותיו של הבעל "חלות ומחייבות ואפילו במקום שעל הבעל מוטל חיוב או כפיית גט". בלשון בהירה מדגיש בית הדין עוד, "כי הזכות להתנות תנאים איננה רק בתחום הממון אלא גם בתחום ההתנהגות, כגון: שלא תאכל מאכלים מסוימים או שלא תלבש בגדים מסוימים... כל אלו תנאים שהאשה יכולה לקיימם אף על פי שאין מחוייבות משפטית כלפי הגרוש לקיימם"⁹.

אמור מעתה: גם במקרים שבהם יש הצדקה מלאה ומוכחת לדרישת האשה לכפיית גט על בעלה, יוכל הבעל, כמעט תמיד, לסכל את הדיון בתביעה ואת אכיפת הגט עליו.

לא ייפלא, כי העובדה שאשה אינה זוכה לאכיפת גט על בעלה, גם בנסיבות שבהן אינה יכולה לחיות עמו, מזמינה סחטנות מצדו¹⁰. מן המפורסמות שאין צריכות ראייה היא, שבמקרים רבים נאלצת אשה לקנות את חירותה בממון רב ובמאבק הנמשך שנים מרובות וגורם לה מתח נפשי עצום¹¹.

לעתים הפוסקים מבטאים את ההבחנה בין הדין בעניין אכיפת גירושין, לבין הצדק:

שבעצם הענין היושר עמה, שאינה כשבויה שתבעל למי שהוא מאוס לה, והרי כתיב דרכיה

דרכי נועם.

(שו"ת "צמח צדק", לובאביץ', סי' קלה)

במישור התיאורטי, אם לעשות שימוש בהבחנתו המפורסמת של ר"ש שקאפ (שערי יושר, שער ה), נוצר כאן פער בין החיוב "לקיים מצות ה'", לבין "הכרעת השכל שעל פי תורת המשפטים";

9. ייאמר, כי אף שזו הפסיקה במקרים רבים, מכל מקום יש בפסיקת בית הדין הרבני הגדול גם דעה שונה מזו; אלא שאין כאן מקומו של דיון מפורט בנושא.

10. לדעתו של הרב א"צ שיינפלד ("הסכם ממון קדם-נישואין", תחומין כב, עמ' 149) הבעיה אינה כה מטרידה, שכן לעתים רבות יכולה האשה להגיע לגירושין אם תסכים לדרישות הבעל בעניין התביעות שביניהם, שמיעוטן עוסקות בסידור הילדים והחזקתם, ורובן בענייני ממון; לדבריו (ההדגשות במקור): "חלק ניכר מימסורבות הגט" היו יכולות להתגרש זה מכבר, לו היו מוכנות להסתפק במה שמגיע להן **מן הרכוש המשותף על פי ההלכה**. אך כאשר יחד עם הגט הן דורשות מעבר לכך, אי אפשר לקרוא להן 'עגונות'. והרי גם האומרת מאיס עלי לדעת הרמב"ם... **אינה יכולה לתבוע כלום מרכוש הבעל בנוסף לגט**".

כוונת הרב שיינפלד, במלים המודגשות, לכך שעל פי הדין האמור ברמב"ם (הל' אישות יד, ח) ובשו"ע (אה"ע עז, ב), אשה היוזמת גירושין בלא הצדקה מיוחדת, מקבלת, לכל היותר, את הרכוש שהביאה עמה לנישואין מבית אביה, אך מעבר לכך - "אינה נוטלת משל בעלה כלום, ואפילו מנעל שברגליה ומטפחת שבראשה שלקחם לה, פושטת ונותנת". הרב שיינפלד מציע כי האשה תסכים להסדר כזה, ואז, בחלק ניכר מהמקרים, תוכל לקבל את גיטה והכול יבוא על מקומו בשלום. ספק אם יש בטיעון זה כדי לשכנע, שאשה שאינה מסכימה להסדר כאמור, היא האשמה בסרבנות הגט. דומה שבמקרים רבים, אומד הדעת של הזוגות הנישאים במחוזותינו אינו בהכרח תואם את הדין האמור ברמב"ם ובשו"ע; והרי בענייני ממון אמרו "הכול כמנהג המדינה". בוודאי אין בטיעון כדי להביא למסקנה שאין תועלת בהסדרת העניין בהסכם מראש. וראה שם הערת הרב ש' דיכובסקי על דבריו של הרב שיינפלד.

11. בחלק מן המקרים, סרבנות הגט היא מצד האשה. גם במקרה זה מתאפשרת סחטנות, אלא שזו מועטה יותר, מסיבות שונות: "השעון הביולוגי" של האיש מתון יותר ומאפשר לו משא ומתן מעמדה פחות לחוצה; במקרים מסויימים עומדת לרשות האיש אפשרות למתן היתר נישואין; ועוד. משום כך בחרנו להדגים את בעיית סרבנות הגט בלשון נקבה.

ועל פער זה בא ההסכם לגשר. ואולם, אין צורך במונחים פילוסופיים מופשטים. העניין פשוט מאוד: חלק מן הזוגות העומדים להינשא, ובעיקר הוריהם, פוחדים מהגורל האמור לעיל, ומעוניינים בהסדר המעניק להם חירות מחשש הסחטנות. לצורך זה הם מעוניינים בהסכם, שימנע סרבנות גט לפחות בנסיבות שבהן יש הצדקה משכנעת לגירושין. הסכם בין בני הזוג, אם הוא מנוסח כראוי, עשוי להקנות לבית הדין הרבני כלי שימושי שיפתור את הבעיה במקרה שכזה. בזכותו, בית הדין הרבני יוכל להחליט על נקיטת אמצעים אפקטיביים שיגרמו לבן-זוג להפסיק את סרבנות הגט, מבלי להיכנס לחשש הבעיה ההלכתית של "גט מעושה" ולחששות אחרים. מן הדין להמשיך ולציין, כי ייתכנו כמובן נוסחים שונים של הסכם, בעלי מטרות שונות. כך, למשל, יתכן הסכם שיקבע כי נקיטת האמצעים האמורים תלויה בשיקול דעת של בית הדין ותופעל רק במקרה שבו נראה לבית הדין שאין מנוס מגירושין; אבל יתכן גם נוסח שלפיו נקיטת האמצעים תלויה אך בדרישה מצד בן הזוג שמאס ברעהו, בלא צורך בביקורת שיפוטית. הסכם כזה מעניק לבני הזוג תחושה של חירות ושליטה בגורלם, בלא צורך בקבלת סעד מגוף שיפוטי ותלות בהחלטתו¹². יתכנו כמובן גם ניסוחי ביניים מגוונים - למשל: בן-זוג הרוצה בכך יכול, על פי שיקול דעתו המוחלט, להפעיל את האמצעים האמורים, אך יצטרך לפצות את רעהו, לפי שיקול דעת של בית הדין, בממון מתוך הרכוש שנצבר במהלך חיי הנישואין, וכדומה. עוד נציין, כי מבחינה הלכתית, הסכם קדם-נישואין הוא הדרך העיקרית, ואולי הדרך היחידה, העשויה לפתור בעיות של סרבנות גט. דרכים אחרות - כגון קידושין על תנאי או הפקעת קידושין - נתפסות על ידי פוסקים שונים כבלתי תקפות או כפוגעות בקדושת הנישואין; ונשתברו בנושא קולמוסים רבים¹³. הסכם, הערוך בהתאם למפורט להלן, אינו פוגע בתוקף הקידושין או בקדושת חיי הנישואין.

ב. המנגנון הטכני של ההסכם

1. בעיית "קניין דברים"

הסכם קדם-נישואין שבלוני, הנפוץ במשרדי כמה וכמה עורכי דין, מתיימר לפתור את הבעיה החמורה באמצעים לא מתאימים. כך, נוסח נפוץ של הסכם קדם נישואין קובע את ההסדר הבא:

12. אפשר כי הראשונים נחלקו בשאלה מהו ההסדר הראוי בעניין זה. לדעת הרמב"ם (הלי' אישות פרק יד) זכאי בן-זוג לחירות בכל עת, ובעל שאשתו מאסה בו, "כופין אותו להוציא לשעתו, לפי שאינה כשבויה שתיבעל לשנוי לה". לעומת זאת, לדעת הרא"ש (שו"ת הרא"ש כלל מג סי' ח), תביעת גירושין שאינה מבוססת היא בגדנות בבן-ברית; הוא תמה: "וכי בשביל שהיא הולכת אחרי שרירות לבה, ונתנה עיניה באחר וחפצה בו יותר מבעל נעוריה, נשלים תאוותה, ונכוף האיש, שהוא אוהב אשת נעוריו, שיגרשנה!! חלילה וחס לשום דיין לדון כן!".

13. ראה: אין תנאי בנישואין, וילנא תר"ץ; הקדוש ד"ר א"ח פריימן הי"ד, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תש"ה; פרופ' א' ברקוביץ, תנאי בנישואין ובגט, ירושלים תשכ"ז; ד"ר א' אדרעי, "כוח בית דין ודיני נישואין וגירושין", שנתון המשפט העברי כא, פרופ' ב' ליפשיץ "אפקעינהו רבנן לקידושין מינייהו", מפרי הכרם - ספר היובל לשיבת כרם ביבנה (בדפוס); פרופ' א' שוחטמן, "הפקעת קידושין - דרך אפשרית לפתרון בעיית מעוכבות הגט", שנתון המשפט העברי כ, עמ' 349. הרב ש' ריסקין, "הפקעת קידושין פתרון לעגינות", תחומין כב עמ' 191; הרב ז"ני גולדברג, "הפקעת קידושין אינה פתרון לעגינות (תגובה)", תחומין כג, עמ' 158; הרב ש' ריסקין, "כוח ההפקעה מונע עיגון (תגובה לתגובה)", שם, עמ' 161; הרב ז"ני גולדברג, "אין הפקעת קידושין ללא גט (תגובה)", שם, עמ' 165.

בכל מקרה... יהיה אחד הצדדים זכאי לדרוש ממשנהו להתגרש. תבע אחד הצדדים להתגרש... ישתף הצד השני פעולה, ויעשה כל פעולה הנדרשת כדי להביא לגירושין על פי כל דין וההלכה היהודית בפרט.

נוסח זה אינו פותר שום בעיה. ההתחייבות לגרש אינה תקפה, שהרי היא בבחינת "קניין דברים"¹⁴. לפי ההלכה אין לבעל-חזוה אפשרות מלאה לאכוף בבית דין התחייבות שנתן לו חברו להתנהג בדרך מסוימת. כך קובע הרמב"ם (הל' מכירה ה, יד):

הרי שכתב בשטר וקנינו מפלוני שילך בסחורה עם פלוני, או שיחלקו השדה שביניהם, או שישתתפו שניהם באומנות, וכיוצא בדברים אלו כולן - הרי זה קנין דברים ואינו מועיל כלום. כך קובעת ההלכה כי אין לאכוף התחייבות להסכים למה שיצווה מפשר (עיי' ערוה"ש חו"מ סי' יב), להצביע בעד מפלגה מסוימת¹⁵, להימנע מלהגיש תביעה משפטית¹⁶, למכור או לקנות (אם כי הדבר תלוי בניסוח המדויק ובחילוקי דעות מסוימים בין הפוסקים¹⁷), לשאת אשה¹⁸, - וכך גם התחייבות להתגרש. כך קובע בעל תרומת הדשן (ח"ב, פסקים וכתבים סי' קעג):

אשר שאלתני על דבר קנין סודר שנעשה בין איש לאשתו שיעשו גירושין... נראה לפקפק אהאי קנין סודר שהקנה הבעל לאשתו שיגרשנה, ואההיא אין שום קנין חל כלל כדאיתא במימון להדיא פרק ה' דמכירה (הל' יא-יד), דאין שום קנין נתפס על זה¹⁹.

נמצא, שאין תועלת בהסכם שלפיו הבעל יתחייב לגרש את אשתו לפי דרישתה; וזאת בהתבסס על דיני החוזים הרגילים, בלי צורך בדיון בבעיה המיוחדת של "גט מעושה".

2. התחייבות כספית

ברם, ישנו סוג אחד של התחייבות, שהוא תקף על אף כל האמור לעיל: התחייבות כספית. התחייבות כזו היא תקפה, ואין בה בעיית "קניין דברים"²⁰. יתרה מזו: בהתחייבות כספית ניתן, באופן עקרוני, להשתמש כבסיס לעיגון כל התחייבות אחרת. כך קובע הרמב"ם (הל' מכירה יא, יח):

14. על בעיה זו באופן כללי ראה ספרו של הרב ד"ר א' ורהפטיג, "התחייבות", ספריית המשפט העברי, ירושלים תשס"א-2001; ד' בס, "חוזים על פי דיני התורה", כת"ר א תשנ"ו, עמ' 36-49. הפוסקים עמלו למצוא לבעיה זו פתרונות חלקיים שונים. ראה למשל: דעתו של רבנו תם שהובאה במרדכי שבועות סימן תשנ"ז ובתשובות מיימוניות לספר הפלאה סי' ג, ונפסקה להלכה במהרי"ק, מהדורת אורייתא שורש נב ובשו"ע יו"ד רלט, ב; השגת הראב"ד לרמב"ם הל' שולחין ושותפין ד, ב; רמב"ם הל' מכירה ז, ה; ועוד.
15. ועיי' בדבריהם של הרבנים הראשיים לישראל הגר"א אליהו ומו"ר הגר"א שפירא, מכתב הרבנות הראשית לישראל כ"ל (1) - 656/88.
16. עיי' פסקי דין רבניים חלק יא עמוד 329, בדבר התחייבות של אם כלפי אב להימנע מלתבוע הגדלת מזונות; אמנם, שוב, בית הדין נימק את פסק דינו גם בנימוקים נוספים, נוסף לעצם היעדר התוקף של "קניין דברים".
17. עיי' במאמרו של הרב זלמן נחמיה גולדברג, "תוקף ההתחייבות למכור ביזכרון-דברים", תחומין יב, עמ' 279.
18. עיי' שו"ת ר"י מיגש, סי' קלה; שו"ת חתם סופר ח"ד (אה"ע ב) סי' קה.
19. עיי' גם פסקי דין רבניים ח"א עמ' 257; ח"ז עמ' 353.
20. המשנה (כתובות ריש פרק חמישי) קובעת כי אדם יכול להתחייב לאשתו "אפילו מאה מנה" בתוספת לכתובתה. הראשונים על אתר דנים ארוכות בשאלה כיצד מתיישב הדבר עם דיני "קניין דברים"; עיי' למשל תוס' כתובות נד, ב ד"ה אף על פי, ופסקי הרא"ש שם. מכל מקום, מוסכם על הכול כי יש תוקף להתחייבות כספית.

כשהיו חכמי ספרד רוצים להקנות באסמכתא כך היו עושים, קונין מזה שהוא חייב לחבירו מאה דינרין, ואחר שחייב עצמו קונין מבעל חובו, שכל זמן שיהיה כך או שיעשה כך - הרי החוב זה מחול לו מעכשיו, ואם לא יהיה או לא יעשה הריני תובעו בממון שחייב עצמו בו. ועל דרך זו היינו עושים בכל התנאים שבין אדם לאשתו, בשידוכין ובכל הדברים הדומין להם. באופן עקרוני, אין לכאורה מניעה להשתמש בדרך זו לעיגון התחייבות לגירושין²¹. דא עקא, שבנושא אכיפת גט מתעוררת בעיה קשה אחרת: גט מעושה. על פי דין, גט כשר אינו ניתן אלא מרצונו החופשי של הבעל, וגט שנאכף על הבעל - פסול.

3. קנס וגט מעושה

אפשר, אמנם, שהסברא הפשוטה נותנת שקנס שאדם נוטל על עצמו מרצונו החופשי, אינו בבחינת כפייה; אלא שהנושא נתון במחלוקת בין הפוסקים הראשונים. ה"ר מיימון נואר (או: נגאר), וכן התשב"ץ (ח"ב סי' סח), סבורים שאין בכך בעיה של כפייה; לעומתם, הרשב"א בתשובה (ח"ד סי' מ) סבור, כדבר פשוט, "שגט זה גט מעושה, ופסול הוא".

ההלכה במחלוקת זו לא הוכרעה. היבית יוסף (אה"ע סי' קלד), שהביא בפירוט ובהרחבה את שתי הדעות, לא הכריע ביניהן. הרמ"א, בהגהתו לשר"ע (קלד, ד), פוסק, בעיקרו של דבר, כי הגט אינו גט מעושה; ועם זאת, כתב הרמ"א שלכתחילה, טוב לחוש לדעת הרשב"א ולפטור את הבעל מן הקנס. הרמ"א אינו עוסק בפירוש בשאלה מה הדין, אם תסרב האשה להוראה זו ולא תמחל על הקנס. האם על בית הדין לסדר גט (שבדיעבד יהיה כשר)? אף שהרמ"א אינו משיב בבירור לשאלה, אפשר להניח שהפסיקה למעשה תהיה להחמיר בדבר ולהימנע מסידור גט בנסיבות אלה. יתרה מזו. לא רק שבית הדין יימנע מלסדר גט, אלא שהאשה גם לא תהא זכאית לגבות את הכסף במקרה זה. בעל 'תורת גיטין' (אה"ע סי' קלד) כותב כי הבעל יוכל להסתתר במקרה זה מאחורי סירובו של בית הדין לסדר את הגט. לפיכך, על פי דעה זו, הסכם הכולל קנס מותנה יהיה חסר ערך מעשי.

אחד הפתרונות שמציע בעל 'תורת גיטין' לבעיה הוא זה: במקום הקנס, יש להסתפק בחיוב מזונות, תוך ויתור של האיש על מעשה ידיה ותשמיש וכו'. ואלו דבריו:

אמנם נראה דבאופן זה יכולין לעשות קניינים בהפטר על הגירושין, שיקבל הבעל קנין סודר שמוחל כל החיובים שיש להאיש על אשתו מתשמיש ומעשה ידיה, אף אם לא יגרשנה, והוא ישאר על חיובים שלו ממזונות ושאר חיובים, וממילא יגרש, כיון שמונעת ממנו כל דבר, והוא מחויב בכל החיובים.

ואינו גט מעושה רק כשתולה הקנס בגט, מה שאין כן כאן, שאין הקנס תלוי בגט כלל. זה הוא אפוא הפיתרון: ניסוח הסכם, שבו מתחייב הבעל בסכומי כסף גבוהים כמזונות, ומוחל על חיובי האשה כלפיו. צריך רק להקפיד על דבר אחד: אין להגזים בסכומי המזונות, אלא יש לקבעם בגבול הגבוה של תחום הסבירות, מבחינת דיני המזונות. כך, למשל, סכום שבין אלף לבין אלפיים דולר לחודש עשוי להיראות סביר, לכיסוי הוצאותיה של אשה המסוכסכת עם

21. אפשרות אחרת, לכאורה, לפתרון הבעיה, היא להכניס בהסכם שבועה לגרש. כך ממליץ לעשות פרופ' א' שוחטמן, במאמרו "לתקנתם של הסכמי גירושין", שנתון המשפט העברי יח-יט עמ' 455. הוא מסביר שם שדבר כזה יהיה יעיל לפחות במידה מסוימת, גם אם לוקחים בחשבון את כל החומרות האפשריות. ברם, לא מצינו בדברי רבותינו הוראה כזו למעשה, וגם פרופ' שוחטמן מודה שאין מדובר אלא בפיתרון חלקי.

בעלה, ומעוניינת לחיות בנפרד ממנו בבית מלון²². גם קביעה של חלק מן ההכנסה של הבעל, עד כדי מחצית, אין בה הגזמה, שהרי זהו השיעור הבסיסי של המזונות: "אוכלת ושותה ממה שהוא אוכל ושותה".

בפועל, נקטו מנסחי ההסכם הנידון כאן צעד זה, וגם צעד זהירות נוסף, שאף הוא מוזכר כבר בדברי היתורת גטי' כפיתרון בפני עצמו לבעיה. ההסכם מטיל על הבעל את חיוב המזונות המוגדלים באופן מוחלט, שאינו מותנה בסרבנות או בהסכמה של הבעל לגירושין. הימנעות מהזכרת הסכמת הבעל לגירושין מונעת, על פי דברי בעל 'תורת גיטי', בעיה של גט מעושה, אפילו במקרה "שגולה אשתו מעות ואינה רוצה להחזיר עד שיגרשנה ואינו יכול לכופה בדין להחזיר"²³; הגט במקרה זה כשר, ובלבד שהאשה לא תזכיר את הגירושין, אלא תמתין לכך שהבעל ייזום את ההצעה לגרש תמורת החזרת הכסף. לפיכך, אפילו נניח שהסכומים הנקבעים בהסכם הם מופרזים מבחינת דיני המזונות, אין בהם בהכרח כדי ליצור בעיה של "גט מעושה"²⁴. כדי להסיר חשש שהאשה תנצל לרעה את ההתחייבות ותתבע את המזונות המוגדלים לשם הממון עצמו (ותסרב להתגרש), נקבע בהסכם, כי ההתחייבות שנתן הבעל "אינה ניתנת למימוש כל עוד האישה תסרב לסיום הנישואין".

זהו אפוא מנגנון הזהירות הכפול שנקטו מנסחי ההסכם: לא "קנס" אלא "מזונות" וויתור על "מעשה ידיה"; והיעדר תלות בין תשלום המזונות לבין סרבנות גירושין מצד הבעל. וכך הורה לנו אחד מגדולי הדור שעמו התייעצנו²⁵, שההסכם שמנוסח כך הוא תקף, ואין בו חשש איסור - אלא שבדרך כלל, לדעתו, אין צורך בחתימה עליו, ואשר על כן אין צורך להפיצו אלא במקרים שבהם מתעורר צורך משום חשש לסרבנות גט. וזו לשונו בכתב יד:

כבוד הרבנים... במענה לשאלתכם, נראה לענ"ד שניסוח זה שכתבתם מחייב על פי דין ואין בו חשש איסור; אבל איני חושב שיש צורך לרבנים להמליץ לרבים לעשות אותו, רק במקרים שלדעת הרב המשיא את הזוג כדאי לעשות התחייבות זו²⁶.

22. כפי שהורה לנו הרב ז"י גולדברג.

הרב י"ב זולטי זצ"ל, במאמר שכתב בשעתו - "בעניין תקנת עגונות", הפרדס שנה נו חוברת ז (עמ' 6) - הציע לחייב את הבעל במזונות בסך אלפיים דולר לשבוע.

יצויין, כי מבחינת דיני המזונות, כשאין בני זוג אוכלים יחד, רמת המזונות של האשה גבוהה יותר ע"י רמ"א לשו"ע אה"ע ס"י ע סוף סעי' א. אמנם, בדרך כלל אין לאשה זכות למזונות אלא כשהיא אוכלת על שולחן בעלה; אבל הדבר תלוי כמובן בהסכמה בין בני הזוג, ולכן בהסכם ניתן להסדיר אותו.

23. וע"י במה שכתב הראשון לציון, הרב שלמה משה עמאר, "שמע שלמה", חלק ראשון סי' יא.

24. אלא אם נניח, שאף בהיעדר אזכור מפורש, יש חשש להעלאת טענה - מבלי להכריע בה כאן - שנושא הגירושין עומד מאחורי הקנס ומוזכר "בין השורות".

25. כפי שהסביר לנו, אין הוא חפץ ששמו יפורסם כתומך בהסכם, כדי שלא להיות מזוהה עם ארגון הנשים שע"ב גרסה מסוימת של ההסכם, אימץ אותה ומפיץ אותה.

26. לולי דבריו של הרב, אפשר היה לחשוב אחרת: ניתן היה לטעון, שאין לדעת מראש באיזה מקרה ובאיזה זוג תתעורר בעיה; וכן, על יסוד הרעיון שבט"ו באב הכול יוצאות בכלי לבן שאולין, שלא לבייש את מי שאין לו - אולי עדיף היה שחתימה על הסכם קדם-נישואין תהפוך לשגרה, כדרך שהיה נהוג בקהילות ישראל לכתוב לפני נישואין "שטר חליצה" כדבר שבשגרה.

בדומה לכך הורה הגר"מ פיינשטיין זצ"ל (אגרות משה אה"ע ח"ד סי' קז) כי הסכם קדם נישואין למניעת סרבנות גירושין (בהתאם לצו בית דין):

מותר והגט לא יהיה גט מעושה. גם יש תועלת להצילה מכבלי העיגון. אבל טוב שיראה את החתן והכלה ויכירם היטב אם יש לחוש מצד טבעם שתנאי כזה יגרום למחלוקת ומריבות ביניהם ח"ו.

על פי הוראה זו אני נוהג ליעץ לבני זוג באופן יזום לחתום על הסכם, במקרים מיוחדים שבהם מתעורר צורך בכך. בשני מקרים הזדמן לי, כדיין בבית הדין לגיור, להמליץ בפני בני זוג הבאים להתגייר, לחתום על הסכם כאמור לפני נישואיהם. מדובר במקרים שבהם עברו של הבעל כלל התנהגות אלימה כלפי בת זוגו, מחמת אלכוהוליזם; אף שהבעל כבר נגמל מהתנהגות זו, והוא שומר מצוות ומבקש להיכנס תחת כנפי השכינה ולהתגייר, מכל מקום, החשש להתנהגות כגון זו בעתיד הטריד אותנו. עם זאת, כמובן, כשפונים אלי בני זוג ביוזמתם ומבקשים ממני לסייע להם בניסוח הסכם ובייעוץ בנושא, אני נותן להם את מבוקשם גם בהיעדר כל צורך מיוחד, שכן אין כל חשש איסור בהסכם.

ג. ההתנגדות להסכמים

כמה כותבים - חלקם תלמידי חכמים, אולם אינם מצויים די בדיני גירושין ואכיפתם למעשה - יצאו לאחרונה נגד חתימת הסכמים שכאלה. מן הדין לציין תחילה שאיש, למיטב הידוע לי, לא העלה נגד ההסכמים טענה בנושאים החשובים והרגישים ביותר, כגון בעיית 'גט מעושה' או חשש איסור כלשהו, או עצם תוקפם של ההסכמים. עם זאת, המתנגדים להסכם מעלים לדיון כמה שאלות יסוד ראויות לדיון, כגון המהירות הראויה שבה יוכל בן-זוג להשיג גירושין, מחירו הראוי של האשם בפירוק הנישואין, מהות הגוף המטפל בשיקום הנישואין וכדומה. בטיעוני המתנגדים יש ללא ספק גרעיני אמת; אלא שדומה שאין הם מכירים את תוכן ההסכם לפרטיו, את מטרתו ואת תשתיתו הנורמטיבית.

1. סמכות בית הדין

אחד הטיעונים נגד ההסכם הוא, שההסכם מקטין את כוחו של בית הדין הרבני, שהרי בית הדין יראה עצמו מחויב לדון על פי הוראות ההסכם, ולא יהא לו שיקול דעת חופשי להכריע כראות עיניו. ואולם, כפי שראינו לעיל, יש מקרים שבהם בית הדין הרבני עצמו מעוניין בהסכם בין בני הזוג, הסכם שייתן בידי כלים לפתור את הבעיה ההלכתית של "גט מעושה". הסכם יכול לסייע לדיוני בית הדין גם במישורים אחרים, כגון חלוקה צודקת של הרכוש. הסכם שינוסח נכון יהיה אפוא כלי-עזר לעשיית צדק בידי בית הדין הרבני, ולא כלי-נשק נגדו. יש תלמידי חכמים התובעים את עלבוננו של בית הדין הרבני מזווית אחרת: הם קובלים על כך שההסכם אינו מכיל קביעה המקנה סמכות שיפוט ייחודית לבית הדין הרבני ולעקיפת "מירוץ הסמכויות"²⁷. הטענה מעוררת תמיהה, שהרי ההסכם שהייתי שותף בניסוחו פשוט אינו עוסק בנושא; יתרה מזו: מסתבר שמבחינה משפטית, הסכם אינו יכול להעלות או להוריד בנושא זה. כלומר, נניח שנוסיף בהסכם סעיף, שמטרתו להקנות סמכות בלעדית לבית הדין הרבני; ספק

27. בערת אגב ייאמר כאן, שמרוץ הסמכויות בין הערכאות פוגע פגיעה אנושה ומיותרת בשלום הבית, והוא אחת הרעות החולות ביותר במשפט הישראלי.

גדול אם הסעיף יהיה תקף לפי המשפט הישראלי. לגבי ענייני הילדים, משמורתם ומזונותיהם, פשיטא שהסעיף לא יהא תקף; וגם לגבי מזונות האשה והרכוש, מסתבר שהמשפט הישראלי לא יכיר בתוקפו של כזה סעיף, בנימוק שאין אדם יכול לוותר על זכותו להתדיינות בפני גוף שיפוטי²⁸.

2. השוויון והצדק

יש עוד הקובלים כנגד הרוח השוויונית וההדדית הנושבת מבין סעיפי ההסכם²⁹. כך, למשל, ההסכם מציע חלוקה שוויונית של הרכוש, בערך לפי ההסדר שבחוק הישראלי. ההסכם גם טורח למנוע סרבנות גט לא רק מצד האיש, אלא גם מצד האשה (זאת לדעת: לא בכל המקרים של סרבנות גט, הסרבן הוא הבעל; יש גם מקרים שבהם האשה היא סרבנית הגט). מתנגדים לרוח זו אנו מוצאים הן בחוגים פמיניסטיים, שלדידם ההסכם אמור להיות חד-צדדי - לדאוג לטובת האשה בלבד, בחינת אפליה מתקנת; ומאידך גיסא מתנגדים לשוויון זה גברים, הרואים בשוויון קיפוח של הגבר. בעיניי, הסכם ממון טוב צריך לדאוג לזכויותיו ולטובתו של כל אחד מבני הזוג. המינים השונים אינם אויבים בני עמים שונים... יצוין עוד, כי ההסכם המוצע על ידי הרב קנוהל אינו לגמרי שוויוני: הוא נותן בידי האשה (בנסיבות שבהן אין היא אשמה בגירושין) זכות לקבל מהרכוש סכום מינימלי של 50,000 ₪ במקום מחצית הרכוש (כך שאם שווי הרכוש כולו אינו מגיע ל-100,000 ₪, האשה מקבלת הבטחה למינימום של קיום בכבוד במשך שנה, מעין מאתיים הזו שתיקנו חז"ל). ייאמר עוד, כי עיקר עניינו של ההסכם אינו בהסדר הממוני, אלא במניעת עיגון; הצורך בהסדרת נושא הרכוש הוא בעיקר סיכול בעייתיות שמקורה בחוק - ההסדר שבחוק הישראלי מהווה תמריץ לסרב לגט (!). החוק אומר שהאשה זכאית לקבל חצי מהרכוש **אחרי פקיעת נישואיה, ואילו לפני כן אין לה זכויות ברכוש של בעלה**; לפיכך, בעל עשיר משתדל שלא לתת גט, ואף לא לקיים פסק דין של בית דין רבני שחייב אותו לעשות כן, עד שאשתו תסכים לוותר על הזכויות הרכושיות שהגט מקים לה. לכן צריך סעיף שיפתור את הבעיה שיוצר החוק. באופן עקרוני, כמובן, אפשר להסכים על כל צורת חלוקה של הרכוש, ולאו דווקא שוויון. למשל: חלוקה על פי יחס הרכוש שהביאו עמם בני הזוג לנישואין, במשטר הפרדה בין שכרו של האיש לזה של האשה, וכדומה (ואין ספק שבנושא זה יש מקום לשיחה בין בני הזוג לבין עורך הדין המכין בעבורם את ההסכם לחתימה). מתנגדי הנוסח המוצע על ידי הרב קנוהל מוזמנים להציע ניסוח חלופי, שיחלק את הרכוש בצורה מקורית, הוגנת ומתאימה לרוח חז"ל, ולא תהא כל מניעה לקבלו.

28. ראה פסיקת בית המשפט העליון בע"א 1981/90 אהרון נגד אהרון שבו נידון תוקפו של סעיף להקניית סמכות שיפוט ייחודית לבית המשפט המחוזי ושלילת סמכותו של בית הדין הרבני. נקבע כי "ההוראה בדבר סמכות השפיטה היא בגדר הוראה קוגנטית, ואין לעוקפה על ידי הסכם בין בעלי הדין", ולכן הסעיף בטל.

29. בהקשר זה יצוין עוד, כי חוגים המתנגדים להסכם מייחסים אותו ל'קולך'. זהו חוסר דיוק. היוזמה לכתובת ההסכם ולהפצתו מקורה, כאמור לעיל, בשני רבנים וטוענת רבנית; יסודו בנוסחים שונים המצויים במשרדים של כמה עורכי דין ומומחים למשפחה; גרסה מוקדמת שלו פורסמה כבר לפני כמה שנים ביתחומין, ומקורותיו יונקים ממאמרים שכתבו כמה רבנים חשובים במשך שנים רבות קודם לכן, במקומות שונים. רק בשלב מאוחר החליט ארגון 'קולך' לעבד גרסה מסוימת של ההסכם ולהפיץ אותה. מובן, כי בני זוג השוקלים לחתום על ההסכם, אינם מחויבים דווקא לוורסיה זו, והם יכולים לבחור בין נוסחים שונים, בתוכם כאלה שנוסחו על ידי רבנים ולפי הנחיות אחד מגדולי הדור.

3. "שלא תהא קלה בעיניו להוציאה"

הטענה הרצינית ביותר שמעלים המתנגדים להסכם קשורה בעובדה שגירושין הם דבר כואב מאוד. איש לא יטיל ספק בכך שעדיף מצב של הרמוניה על פני גירושין. לפיכך צודקת הטענה שיש בעייתיות חמורה בהסדר שעל פיו יכול כל אחד מבני הזוג לקום ולהחליט על גירושין כל אימת שיעלה הדבר ברצונו, בלא צורך בסיבה כלשהי (מה שמכונה בשפה המקצועית "גירושין ללא אשם"). חז"ל תיקנו כתובה "שלא תהא קלה בעיניו להוציאה" (יבמות פט, א, ובמקומות אחרים). בהקשר זה יובאו דבריו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל במאמרו "תעודת ישראל ולאומיותו"³⁰, המסביר את ההצדקה להלכות "סדר הגט" (שעל פיהן דורשת כתיבת הגט דקות ארוכות ולעתים אפילו שעות או אף מספר ימים):

קדושת חיי המשפחה, ערך הקדושה, חסימות ההפקרות - כמה רב ערכה המוסרי בישראל ובעולם!... המון דקדוקי גיטין המבליטים ומראים בעליל כמה חמורה היא התרת אגודת ברית המשפחה, כי דרוש לזה תכונה יתירה, ודקדוק רב, המון ספרים וספיקות וחקירות ודקדוקי שמות, אשר אולי במשך הזמן יזדמן במקרה רחוק שסבלה איזה אשה קשת רוח מזה; אבל כך היא חובתנו, להיות כל יחיד שבנו מקריב אושרו המקרי באופן רחוק, לקורבן חיבה ואהבה לאושר העם הכללי התמידי, ועל אחת כמה וכמה כשהדבר יכול להביא לאושר האנושי הכללי.

ברם, קרוב לוודאי, שלא מקרית היא העובדה שהרב קוק נמנע מלהזכיר את העיכובים הממושכים של סרבנות גט. דומה, שהרב קוק נמנע במכוון מלטעון, שבעבור "אושר העם הכללי התמידי" מוצדק לגרום לאשה סבל גדול מנשוא - עיגון שלא כדין של מספר שנים. דומה, שבנסיבות אלה הסתיימה חובתו של היחיד "להיות... מקריב אושרו המקרי באופן רחוק" למען הכלל, וקמה חובתו של הכלל לדאוג ליחיד. אנו מוצאים כי בט"ו באב יוצאות בנות ישראל בכלי לבן שאולין, וכל הכלים טעונים טבילה; והכול - על מנת שלא לבייש נערה אחת, שאין לה. אנו מוצאים את דוד המלך מתנה את הקמת ממלכת ישראל כולה בפדיונה של שבויה אחת, אשתו מיכל בת שאול.

עם זאת, כמובן, אם בני הזוג מעוניינים בכך, ניתן בהחלט לנסח את ההסכם כך שגירושין, ויישומו של ההסכם, יהיו נתונים לביקורת ולשיקול דעת של בית הדין הרבני. ואמנם, אחד מגדולי הדור, שעמו הלכו מנסחי ההסכם להתייעץ, ביקש כי ההסכם יקנה לבית הדין סמכות של ביקורת שיפוטית בעניין בקשת הגירושין, או לפחות סמכות לקבוע לאשם משמעות כספית בחלוקת הרכוש.

אכן, יש יתרונות מסוימים לניסוח ההסכם בצורה שתיתן בידי בית הדין סמכות ביקורת על בקשת גירושין. דא עקא, שלא בכל המקרים מתפקדים כל ההרכבים בכל בתי הדין בצורה אופטימלית (ודומה שהכול יודו שטענה זו נכונה לכל הפחות במישור הפרוצדורלי, של מראית פני הצדק: ההקשבה הסבלנית לבעלי הדין, כתיבת פסק דין מנומק וכו'), ולכן מתן הסמכות הגורלית בידי בית הדין עשוי להיתפש בעיני רבים כבעייתי. נוסף לבעיה מעשית זו, גם מבחינה עקרונית, מדובר בשאלה ערכית שמתנצחים בה טיעונים כבדי-משקל שונים ומנוגדים. תפיסה התומכת בזכותה של האשה להתגרש בלא אשם מצד הבעל - וממילא גם בזכותו של הבעל לגרש

30. בתוך "אוצרות הראייה" עמ' 709, עמ' 711.

את האשה בלא אשם מצדה - יש בצדה רווח של חירות הפרט, אך הפסד ערכי של מחויבות ונאמנות. תפיסה הגורסת שבן-זוג רשאי לפרק משפחה סתם כך, בלא לשלם על כך אפילו מחיר כלכלי, מביאה רווח במישור החיסכון בהתדיינות על שאלת האשם (וזהו רווח שאינו מבוטל כלל ועיקר: כדי להוכיח אשם ועילת גירושין מביאים לפעמים הצדדים ילדים לבית הדין לספר את הידוע להם על - או נגד - הוריהם, והדבר גורם לכל המעורבים סבל ועגמת נפש בל ישוערו) - אך הפסדה הוא במישור עשיית הצדק.

כך או כך, אין ספק שגם המצב הנוכחי, כלומר, המצב של היעדר הסכם קדם-נישואין, מצב שבו יכול כל אחד מבני הזוג לשלול לתמיד את חירותו של בן הזוג האחר, ולפעמים אפילו בית הדין הרבני חסר אונים - אף הוא מצב בעייתי מאד. אף מתנגדי ההסכם מודים, שחשוב למנוע את הסחבת המתישה, הכאובה והמייסרת, שבתהליך הגירושין, הנמשכת במקרים של סרבנות זמן רב, לעתים שנים ארוכות.

בסופו של דבר, אם כן, יש כאן צדדים לכאן ולכאן. אפשר, כמובן, ללכת בדרך אמצעית: לקבוע הסדר לפיו אין מפרקים משפחה לפני שנעשה ומוצה ניסיון לשיקום באמצעות מטפל מקצועי או הרב המקומי וכו'. כזאת אמנם עשו מנסחי ההסכם, שקבעו בהסכם מנגנון של ניסיון שיקום.

המסקנה העולה לאחר בחינת טענות המתנגדים להסכם, היא שאין בהן כדי לחייב להימנע מחתימה על ההסכם, אלא לכל היותר לנסח את ההסכם בצורה זהירה, תוך התאמתו האישית לרצונם של בני הזוג החותמים עליו, וכמובן תוך הקפדה על שמירת קדושת הנישואין. אישית, כעורך דין, אני נוהג להניח לבני זוג המבקשים ממני ניסוח הסכם, לבחור בטוב בעיניהם לאחר מתן הסברים מפורטים. אני נוהג להציע לפני בני זוג המבקשים הסכם קדם-נישואין נוסחים שונים, ולהסביר להם את משמעות ההבדלים ביניהם. יש שיאמרו שגם בפיתרון זה יש בעייתיות: יש משהו לא טבעי בשיחה בין בני זוג, ערב נישואיהם, על תנאי אפשרות גירושין עתידיים ביניהם. אלא שבין כה וכה, בני זוג החותמים על ההסכם צריכים, על פי החוק, לקבל הסברים ולהבין את משמעות ההסכם ואת תוצאותיו, ובכלל זה את החלופות השונות העומדות בפניהם.

* * *

ויהי רצון שלא תבאנה בנות ישראל לא לידי גירושין ולא לידי עיגון, לא לידי יישום ההסכם ולא לידי התדיינות עליו, אלא לידי אהבה ואחווה ושלוש ורעות.

